

FEUERBACH (1804-1871)¹ I CORBÍ (1932-)²: PER UN HUMANISME AMB QUALITAT HUMANA PROFUNDA

Les tecnociències (TC) semblen neutres davant de la qualitat humana (QH). Avui la forma de supervivència, ens agradi o no, depèn d'elles i això condiona el concepte o la idea d'humanitat. L'ésser humà és una animal singular que té, per la llengua, accés a la doble dimensió de la realitat (dimensió absoluta -DA- i dimensió relativa -DR). Les seves formes de supervivència sempre han estat relacionades amb aquesta dada, però aquesta dada té ara una transcendència inusitada perquè d'ella depèn la nostra possibilitat d'adaptació flexible al canvi inexorable que comporten les TC. Les TC són fruit del coneixement humà. Són fruit de la recerca i la investigació. El problema és que sovint –per no dir gairebé sempre- estan sotmeses a interessos (nuclis de poder econòmic de les societats d'investigació, informació i explotació com la nostra) que les allunyen de la seva funció de supervivència i que acaben per posar-les al servei de la destrucció del planeta i, per això, són erròniament i malaurada percebudes com a intrínsecament nocives. Aquest fet, majoritari a hores d'ara, no és però una realitat inevitable ni necessària amb les TC. Les TC, si hi ha prou qualitat humana, poden ser orientades i gestionades de manera humanament viable.

Volia, però, fixar l'atenció en l'interès egoista com a font de la perversió de la funció de supervivència universal que han de jugar les TC en una societat de coneixement (SC). I, encara més concretament, en la relació d'aquesta expressió egoista de la societat amb la jerarquització i submissió a una realitat externa superior, que acostuma a servir de justificació. Marx ja va

¹ Feuerbach és recordat en el món filosòfic per la seva influència en Karl Marx. Atacant l'ortodòxia religiosa durant els anys políticament turbulents de 1848-49, Feuerbach va ser considerat com un heroi per molts dels revolucionaris. La seva influència va ser més gran en pensadors tan crítics amb el cristianisme de l'època com David Friedrich Strauss, autor de l'escèptic *Das Leben Jesu Kritisch bearbeitet* (1835-36; La vida de Jesús críticament examinada) i Bruno Bauer, que, com Feuerbach, havia abandonat l'hegelianisme pel naturalisme. L'esdeveniment que va precipitar la dissolució gradual de la síntesi hegeliana de fe i coneixement que Marx i Engels van referir després sarcàsticament com a "putrefacció de l'esperit absolut" va ser la publicació en dos volums de l'esmentada vida de Jesús de Strauss. Aquí Strauss va utilitzar les eines de la "crítica superior" que havia adquirit del seu professor de Tübingen, F.C. Baur, per revelar la fiabilitat històrica dels relats de la vida de Jesús conservats als evangelis canònics, i va interpretar la doctrina de l'encarnació de Crist com a expressió mitològica de la veritat filosòfica de la identitat de l'esperit diví i l'espècie humana (concebut com la comunitat d'esperits finits existents al llarg de la història i no com l'individu històric, Jesús de Natzaret). L'aparició del llibre de Strauss va confirmar les sospites de teòlegs conservadors com EW Hengstenberg i Heinrich Leo en el sentit que la filosofia de Hegel, malgrat el seu ús de la terminologia cristiana, era incompatible amb la fe tradicional. Arran d'aquests esdeveniments, Arnold Ruge va establir els Halle Annals for German Science and Art, que van servir durant diversos anys com a principal òrgan literari dels Joves Hegelians, i als quals Feuerbach va començar a aportar assaigs i ressenyes el 1838, inclòs el 1839 un assaig titulat "Cap a una crítica de la filosofia hegeliana", en el qual va començar a distanciar-se públicament de la causa hegeliana, demanant un "retorn a la natura" i a una explicació naturalista dels misteris del cristianisme, i de manera més genèrica de la religió. Alguns dels punts de vista de Feuerbach van ser posteriorment avalats pels extremistes en la lluita entre l'església i l'estat a Alemanya i per aquells que, com Marx, van dirigir la revolta del treball contra el capitalisme. El 1844 Marx va escriure a Feuerbach, fent referència als *Principis de la filosofia del futur* (1843) i a *L'essència de la fe segons Luther* (1844), i al fet que en ells havia, intencionalment o no, "donat al socialisme un fonament filosòfic" (Feuerbach, L., *Gesammelte Werke*, W. Schuffenhauer (ed.), Berlin: Akademie Verlag, v. 18, p. 376). De fet, Feuerbach només aleshores començava a familiaritzar-se amb idees socialistes mitjançant la seva lectura d'autors com Lorenz von Stein i Wilhelm Weitling. Va sortir de la reclusió rural per observar força passivament els esdeveniments, que finalment el van decebre, a Frankfurt el 1848 i per impartir una sèrie de conferències públiques a Heidelberg a partir del mateix any. Malauradament, no va poder desenvolupar amb molta especificitat o rigor argumentatiu la "filosofia del futur", i continuà centrant-se principalment en la religió. Entre altres obres de Feuerbach, destaquen *Theogonie* (1857) i *Gottheit, Freiheit, und Unsterblichkeit* (1866; "Déu, llibertat i immortalitat"). La filosofia naturalista defensa que la natura és la realitat. Aquesta corrent va tenir el seu pes més gran els anys 1930 i 1940 sobretot als Estats Units amb autors destacats com ara F.J.E. Woodbridge, Morris R. Cohen, John Dewey, Ernest Nagel i Sidney Hook.

² Fundador i director de CETR (<https://cetr.net/>)

deixar palesa la relació entre el poder religiós i els interessos egòtics del capital. El poder religiós sotmetia les masses i les alienava, sobretot perquè feia creure que Déu (o la dimensió absoluta de la realitat) era extern i superior a la naturalesa humana.

Degut a les ressonàncies del pensament del Marià Corbí i de les aportacions d'altres companys del Grup de Recerca en Epistemologia Axiològica de CETR, aquests darrers temps he rellegit un text que considero molt important per tot el que estem fent i, des de la perspectiva apuntada, per veure i fonamentar sòlidament que la dimensió absoluta de la realitat, li donem el nom que li donem, és humana i "només" humana³. El llibre emblemàtic de Feuerbach *l'Essència del cristianisme* és important perquè aquest pensador, Feuerbach, és un dels pares del pensament crític occidental i un dels pares dels mestres de la sospita (juntament amb Marx, Freud i Nietzsche), que són les bèsties negres del teisme. Volia llegir-lo des d'una perspectiva no teista, convençut com estava que em semblava que hi havia moltes analogies entre el seu pensament i una aproximació humanista immanent i autònoma de l'ésser humà i de la qualitat humana, com la que proposa en Marià Corbí. La superació del teisme, que ha tingut des de fa molts segles defensors silencisats i perseguits, té molt a veure amb la consolidació de la separació entre religió (a Occident paraula durant molt temps pràcticament sinònima de teisme) i ciència i en el creixement exponencial de la ciència –i de la tecnologia- com a resultat d'aquesta separació. Tanmateix hi ha una altra lectura possible d'aquest autor i llibre que ens interessin més ara mateix: la humanitat és, ella mateixa, dimensió absoluta de la realitat.

Ja en el seu primer llibre⁴, publicat el 1830, en què criticava la creença en la immortalitat, presentava un tipus diferent d'immortalitat mitjançant el qual les qualitats humanes són reabsorbides a la natura i agafen un protagonisme i centralitat màximes.

Feuerbach va plantejar la idea que l'ésser humà és per ell mateix el seu propi objecte de pensament i que la religió no és més que una consciència de l'infinit⁵. El resultat d'aquesta visió és la idea que Déu és només la projecció exterior de la naturalesa interior de l'home. En la primera part d'aquest llibre, que va influir fortament en Marx, Feuerbach va analitzar la "veritable o essència antropològica de la religió". Discutint els aspectes de Déu "com a ésser de l'enteniment", "com a ésser o llei moral", "com a amor" i altres, va argumentar que, en el fons, corresponen a necessitats diferents de la naturalesa humana. En la segona secció va analitzar la "falsa essència teològica de la religió", afirmant que la visió que Déu té una existència independent de l'existència humana condueix a la creença en la revelació i els sagraments, que són articles d'un "materialisme religiós" indesitjable.

A la primera part del llibre parla de la religió i la teologia des d'una perspectiva positiva: n'explica la seva "veritat". En la segona part, la seva no-veritat. Feuerbach és un clar representant del que ara alguns anomenen l'"espiritualitat atea", però segur que no li hauria agradat lo

³ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, *La esencia del cristianismo*, Trotta, Madrid, 1995.

⁴ *Pensaments sobre la mort i la immortalitat*. Va ser el primer treball publicat de Ludwig Feuerbach (1804-1872). L'escàndol creat per la representació del cristianisme com a religió egoista i inhumana li va costar al jove hegelianisme la seva feina i, fins a cert punt, la seva carrera. Unint l'argument filosòfic a l'epigrama, la lírica i la sàtira, l'obra té tres arguments centrals: primer, una negació directa de la creença cristiana en la immortalitat personal; segon, un al·legat pel reconeixement de la qualitat inesgotable de l'única vida que tenim; i el tercer, un atac decisiu a les postures i hipocresies dels teòlegs professionals de l'Alemanya del segle XIX.

⁵ Un infinit que de fet representa la idea d'essència-espècie de la humanitat.

d' "espiritualitat". En qualsevol cas no accepta la idea d'un Déu personal⁶ i admira i cita al filòsof místic de la natura Jacob Boehme⁷, proposant la unió de natura i esperit⁸ i rebutjant alhora el panteisme⁹. Considera la concepció del món cristiana, de manera similar a com ho farà després Nietzsche, com una professió d'amor a lo sobrenatural i un fàstic d'allò natural¹⁰. Feuerbach, que s'afirma realista i materialista¹¹ i que proposa una filosofia "nova"¹², afirma que l'ésser humà és Déu¹³, que Déu és el desig de l'ésser humà¹⁴, que el moment crític de la història és adonar-se que l'ésser humà és el Déu de l'ésser humà¹⁵ (la teologia és l'antropologia). Feuerbach inverteix l'expressió dogmàtica cristiana Déu és home –definidora del Cristianisme- i converteix el subjecte en predicat, afirmant que l'home és Déu i, en conseqüència, afirma la naturalesa antropològica de la teologia¹⁶. Per ell, que vol desmitificar la consciència que la religió té de sí mateixa, la religió –com la teologia- és antropologia, és el somni de l'home. El sagrat és il·lusori i el profà és lo real, la veritat¹⁷. Déu és la projecció de l'home; ell diu que és una projecció de valor humana¹⁸. Déu és l'autoconsciència de l'ésser humà. L'objecte de l'ésser humà és la seva essència objectivada¹⁹. La consciència humana és la consciència divina. El saber que Déu té de sí mateix és el saber de l'home sobre sí mateix²⁰. Feuerbach afavoreix el no dualisme a través de deixar clar que la religió és la relació de l'home amb sí mateix²¹. L'ésser humà individual no és la humanitat, que és la mesura del gènere, la "mesura absoluta, llei i criteri de l'ésser humà"²². És curiosa la seva visió de la teologia negativa (negació de Déu i del cel) com a forma de irreligiositat²³. Parla de Déu com alegria eterna en tant que essència i proposa la unitat d'allò

⁶ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 141-142. 146-147.

⁷ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 142-143. Hi ha una certa mística de la natura a Feuerbach (Ibidem, p. 163), que considera que la creació inverteix l'ordre natural al posar l'home per davant de la natura (Ibidem, 164-165)..

⁸ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 144.

⁹ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 156-157.

¹⁰ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 182.

¹¹ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 105. 136-137.

¹² Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 48

¹³ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 40-41.

¹⁴ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 217-218. 221. En el llibre de Feuerbach, *Teogonia segons les fonts de l'Antiguitat clàssica, hebrea i cristiana* (1857), que és el producte de sis anys d'un compromís estret amb textos hebreus, grecs i llatins de l'antiguitat, i exemplifica la immensitat de la seva erudició humanista i que ell considerava la seva "obra més simple, més completa i madura", trobem l'afirmació que l'origen psicològic de la creença en els déus i en Déu és el poderós desig humà de felicitat o benedicció concebut com un estat de llibertat de les "limitacions" que la natura imposa a l'existència humana, que experimenten els subjectes humans en forma de poderosos sentiments d'esperança i por.

¹⁵ "Si la esencia del hombre es el ser supremo del hombre, así también el amor del hombre por el hombre debe ser prácticamente la ley primera y suprema. *Homo homini Deus est*: éste es el primer principio práctico, éste es el momento crítico de la historia del mundo." (FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 312). Veure Ibidem, p. 311-312**.

¹⁶ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 42. "La plenitud del ser divino es la del ser humano y, por consiguiente, la divinidad de Dios es la divinidad del ser humano" (Ibidem, p. 350).

¹⁷ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 43-44. 253.

¹⁸ "Lo que tiene un valor esencial para el hombre, lo que para él vale como perfecto y excelente, en lo que tiene verdadera complacencia, esto sólo es Dios para él. (...). Dios es para el hombre el inventario de sus sensaciones y pensamientos supremos". Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 114.

¹⁹ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 64-65.

²⁰ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 275. 331; 395-398.

²¹ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 66.

²² Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 68.

²³ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 219-220.

celestial amb allò carnal, un no dualisme home-Déu i cos-esperit que acaba significant que l'home és Déu²⁴. Afirmar:

“La esencia divina es la esencia humana subjetivamente humana en su absoluta libertad e ilimitación. Con esto hemos cumplido nuestro objetivo esencial. Hemos reducido la esencia de Dios extramundana, sobrenatural y supramundana, a los elementos de la esencia humana como a sus elementos fundamentales. Hemos vuelto en la conclusión al punto de partida. El hombre es el principio de la religión, el hombre es el centro de la religión, el hombre es el fin de la religión”²⁵

L'ésser humà és perfecte. És pensament o raó, voluntat i cor²⁶. En l'essència de la religió s'afirma en Déu allò que es nega en sí mateix²⁷. L'autèntic misteri de la religió és el mateix ésser humà²⁸. La religió, tal com s'ha entès fins ara, és l'escissió de l'ésser humà²⁹, una escissió que sotmet³⁰. L'amor és el vincle entre intel·ligència i cor, entre Déu i home, converteix a l'home en Déu i a Déu en home³¹. El Déu separat de l'amor manté el fantasma del fanatisme religiós³². El centre de la religió és l'ésser humà³³, un ésser humà que és paraula i llenguatge³⁴.

Feuerbach és un teòleg i filòsof de cultura protestant. Es nota la influència directa de Luter en el seu pensament especialment en la concepció segons la qual és la fe la que fa que l'home sigui Déu. Veu el cor com a sentiment, com a Déu entès com a quelcom sense límits enfront de la llei com a intel·ligència-raó, entesa com a home-natura, és a dir com a límits³⁵. Ell atorga una clara primacia al sentiment humà que és el sentiment de Déu³⁶. Considera el cristianisme com la religió perfecta³⁷ -és un ateu de cultura cristiana-, l'expressió de l'essència de Déu, el Déu home, el final de la religió, el Déu proper, cara a cara, Crist, el Déu com el desitja el sentiment³⁸. Per a ell el missatge del cristianisme, en la seva cara positiva, afirma que l'amor és l'ésser absolut³⁹. En aquest sentit, diu: "L'amor no creu, perquè no coneix res més diví que si mateix, perquè creu

²⁴ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 225-227.

²⁵ FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 227.

²⁶ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 54-55.

²⁷ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 77.

²⁸ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 80

²⁹ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 85.

³⁰ “Lo que el no religioso guarda en su cabeza, el religioso lo pone fuera de sí como objeto y, al mismo tiempo, sobre sí, y, por consiguiente, asume en sí mismo la relación de una subordinación formal” (FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 115).

³¹ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 98-99

³² Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 103-104.

³³ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 107-108.

³⁴ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 128-130.

³⁵ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 174-174.

³⁶ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 168. -169. 172.

³⁷ Feuerbach considera a Crist el Déu personal del sentiment, la imaginació i el cor, a diferència de les religions gregues. El cristianisme és la religió de l'individu, de l'experiència mística directa, a diferència del paganisme que és la religió del món i de la comunitat (Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 193-194. 196-197. 199. 360-361).

³⁸ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 190-191.

³⁹ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 304-307. Cfr. Ibidem, p. 326.

en si mateix com la veritat absoluta⁴⁰. L'amor posa al centre l'ésser humà⁴¹. Per tant, allò que facilita la supervivència de l'ésser humà és diví⁴².

Feuerbach usa el terme religió de manera paradoxal. D'una banda i de manera negativa, critica i rebutja la forma de la religió que presenta a Déu com a diferent de l'ésser humà i parla de fe entesa com a creença⁴³. Li sembla que aquesta religió és pràctica, subjectiva, una antiteoria nocturna, contrària a l'enteniment i una expressió de la incultura, contrària a la teoria i a la ciència⁴⁴. La religió no té recerca ni infinit com sí que en té la visió teòrica i estètica que suposa la contemplació del món⁴⁵. La teologia separa Déu de l'home⁴⁶. La "personalitat" aliena Déu i l'home perquè l'home és Déu revelat, en tant que manifestat en el coneixement⁴⁷. El Déu de la religió és l'"infame", com mostra la història de les religions⁴⁸. Està en contra de la revelació, que considera contrària a la veritat⁴⁹. Aquesta religió és enemiga de l'ésser humà⁵⁰. D'altra banda, de manera més positiva, parla de l'essència de la religió, segons la qual Déu és home i és amor^{51*}. És com si hi hagués dues religions: una *hard* i excloent que parla de Déu i una *soft* i humanista que parla només de l'ésser humà. Sembla que al final de la seva vida va modular o canviar una mica la seva percepció de la religió i va desenvolupar i aprofundir clarament el segon sentit però vinculant-lo clarament amb la nova funció de la filosofia. Així per exemple, al final de *Principis de la filosofia del futur*, informa als seus lectors que la nova filosofia, sense deixar de ser teòrica, té, tanmateix, una tendència fonamentalment pràctica, i que, per això, "assumeix el lloc de la religió" i "és en realitat la religió". Aquesta línia de pensament es desenvolupa una mica més en un manuscrit inèdit on Feuerbach observa que, per substituir la religió, la filosofia ha de convertir-se en religió en el sentit que "ha d'adaptar, en certa manera, l'essència de la religió o l'avantatge que té la religió sobre la filosofia"⁵² Aquí Feuerbach no diu als seus lectors quin és aquest avantatge, però a les *Lliçons* afirma que la diferència entre filosofia i religió es pot reduir a "la simple afirmació que la religió és sensual i estètica, mentre que la filosofia és sensata i abstracta"⁵³. L'"avantatge" de la religió envers l'antiga filosofia, doncs, és, probablement, el

⁴⁰ FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 306-307

⁴¹ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 309.

⁴² Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 314.

⁴³ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 290-291. La fe és absolutista, priva de llibertat i genera orgull i supremacia, que generen exclusivisme i intolerància, és epidèrmica a l'home, posa l'accent en el cel més que en la terra i va contra l'amor i la raó que són font de tolerància (Ibidem, p. 292. 294-299. 303. 382-383. 388-389). La negació de la responsabilitat històrica de la fe en la generació de l'antihumanisme és prova d'intolerància (Ibidem, 299).

⁴⁴ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 232-233, especialment nota 3 de p. 233; 238-239.

⁴⁵ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 241.

⁴⁶ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 243.

⁴⁷ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 266-274.

⁴⁸ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 247.

⁴⁹ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 252-253. 255.

⁵⁰ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 312.

⁵¹ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 290-291. Veure l'interessant recull de referències textuais relatives recopilades per l'autor a Ibidem, p. 334. 345. 347-350*.

⁵² "Grundsätze der Philosophie: Notwendigkeit einer Veränderung" (data incerta), a Feuerbach, 1996: 119-135 = "The Necessity of a Reform of Philosophy", a *The Fiery Brook: Selected Writings of Ludwig Feuerbach*, trans. with an introduction by Z. Hanfi, Garden City, N.Y., Doubleday, 1972, p. 145-152.

⁵³ Vorlesungen über das Wesen der Religion = GW v. 6 = Lectures on the Essence of Religion, trans. R. Manheim, New York: Harper & Row, 1967, p. 20/13.

reconeixement implícit de la “veritat i l’essencialitat de la sensualitat” i de la finitud humana, que és la tasca que la nova filosofia ha d’articular explícitament.

Aquesta diferenciació o discriminació queda ben palesa quan ell parla del significat més decisiu del seu llibre:

“L’única veritat és la identitat de Déu i de l’home; la religió és veritat únicament quan afirma les determinaciones humanes com divines; és falsa, quan pel que fa teologia, les nega aïllant a Déu de l’home, considerant-lo com un ésser diferent.”⁵⁴

Feuerbach es situa, a diferència de Corbí, en la postura de la concepció física o de la filosofia natural de la natura que és contrària a la concepció religiosa o teològica⁵⁵. Identifica la realitat amb la natura. És un protestant que està fart de la separació en dos ordres de la fe i la moral que, segons ell, és una patologia de la seva tradició que obra la porta a la hipocresia i al puritanisme, sovint antihumans i exclusivistes⁵⁶. Ell troba que això és possible per una metafísica dualista. La seva honestedat el porta a una crítica radical de les religions i, en concret i segons ell, de la “millor” –el cim- d’elles, la cristiana. En salva el seu humanisme i llança tota la resta. No sembla tenir una concepció dual de l’antropologia però sí que tendeix a idealitzar l’ésser humà obviant la seva condició animal, però recuperant la seva dimensió sensible i material. De fet al final de la seva vida pretenia corregir certs malentesos “imperiosos” augmentant o transformant el lema que encapsulava habitualment la seva doctrina (“la teologia és l’antropologia”) i desplaçant-lo fins a una nova formulació que diria “la teologia és antropologia i fisiologia”⁵⁷. Aquesta modificació reflecteix un nou èmfasi en els escrits posteriors de Feuerbach sobre la dependència ontològica de la consciència humana de l’organisme físic humà, que existeix només en relació amb l’ordre natural del qual forma part - una relació mediada o, per ser més precisos, revelada, pels sentits. Crec que, utilitzat amb coneixement i cura, és clarament un aliat d’un humanisme ple i un precursor de l’espiritualitat no teista.

És cert, però, que en algun moment pot semblar que no reconeix dimensió absoluta de la realitat i que senzillament converteix i confon la dimensió relativa amb la dimensió absoluta. Però la seva “divinització” de l’ésser humà ve d’un reconeixement tàcit i explícit de la dimensió absoluta de la realitat però sempre connectada i indèstriablement unida a la dimensió relativa.

Potser una limitació important de Feuerbach és que en el fons rebutja els límits de la natura humana quan considera que els atributs divins estan determinats per les necessitats humanes i, a la vegada, es determinen per la constitució psicofísica dels humans com a éssers que es veuen restringits per limitacions naturals de les quals tenen el desig urgent de ser alliberats. La creença en l’omnipotència divina no és motivada, no obstant això, per cap desig específic, sinó més aviat

⁵⁴ FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 390.

⁵⁵ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 47.

⁵⁶ Cfr. FEUERBACH, Ludwig, La esencia del cristianismo, p. 385.

⁵⁷ Cfr. Vorlesungen über das Wesen der Religion a Feuerbach, L. (1981–), Gesammelte Werke, W. Schuffenhauer (ed.), Berlin: Akademie Verlag, v. 6 = Lectures on the Essence of Religion, trans. R. Manheim, New York: Harper & Row, 1967, p. 28/21.

per un desig inespecífic general que s'expressa, en general, en la convicció que no hi ha cap necessitat natural, que no hi ha limitacions, ni oposició a l'ésser humà i als desitjos humans ⁵⁸.

Hi ha tanmateix una clara proximitat entre Feurbach i Corbí, perquè ambdós connecten la religió amb la supervivència. Una anàlisi més detallat del sentiment de dependència del que parla a *l'Essència de la religió* porta a Feuerbach a concloure que aquest sentiment mateix pressuposa "l'egoisme com al fonament últim ocult de la religió"⁵⁹. Aquí raona que, si els éssers humans no estiguessin sotmesos a potents accions psicològiques que els obliguessin a expandir-se i desenvolupar els seus poders naturals, inclosa la majoria dels impulsos a la autoconservació, no experimentarien les limitacions que els imposa la naturalesa com a doloroses i restrictives. "La vida és egoisme"⁶⁰, en la mesura que l'impuls fonamental de tots els éssers vius, inclòs l'organisme humà, és l'impuls a l'autoconservació (*Selbsterhaltungstrieb*). Tot i això, el que Feuerbach anomena "egoisme humà" no sembla el mateix que l'egoisme psicològic (l'afirmació que tothom sempre actua des de l'interès propi) ni que l'egoisme ètic (l'afirmació que "bo" serveix només per als meus propis interessos). Feuerbach explica què vol dir amb "egoisme humà":

"L'amor de l'home a si mateix, és a dir, l'amor a l'essència humana, l'amor que l'impulsa a satisfer i desenvolupar tots els impulsos i tendències sense la satisfacció i el desenvolupament de les quals ni és ni pot ser un ésser humà complet"⁶¹.

Aquest tipus d'amor propi engloba l'amor als altres éssers humans, sense els quals no es poden cultivar ni satisfer els impulsos i capacitats ètics, intel·lectuals i estètics, en què consisteix la humanitat essencial, i amb el benestar dels quals es vincula, de manera inextricable, el propi benestar.

Feurbach i Corbí estan enamorats d'un ésser humà que no és només matèria bruta i que té una dimensió profunda i plena d'humanitat, que no és un afegit, ni un do, ni un postulat sinó que forma una unitat indestruïble i de fet de matèria i d'esperit. L'espiritualitat no teista i l'humanisme inclusiu té en ambdós uns referents importants.

⁵⁸ Cfr. FEUERBACH, L., *Das Wesen des Glaubens im Sinne Luthers*, a Feuerbach, L. (1981–), *Gesammelte Werke*, W. Schuffenhauer (ed.), Berlin: Akademie Verlag., v. 9, 353–412 (= *The Essence of Faith According to Luther*, trans. and with an introduction by M. Chernov, New York: Harper & Row, 1967), sobretot p. 372/59.

⁵⁹ *Vorlesungen über das Wesen der Religion* a Feuerbach, L. (1981–), *Gesammelte Werke*, W. Schuffenhauer (ed.), Berlin: Akademie Verlag., v. 6 = *Lectures on the Essence of Religion*, trans. R. Manheim, New York: Harper & Row, 1967, p. 91-92/79..

⁶⁰ *Ergänzungen und Erläuterungen zum "Wesen der Religion"* (1846) a Feuerbach, L., *Gesammelte Werke*, W. Schuffenhauer (ed.), Berlin: Akademie Verlag, v. 10, p. 82.

⁶¹ *Vorlesungen über das Wesen der Religion* a Feuerbach, L. (1981–), *Gesammelte Werke*, W. Schuffenhauer (ed.), Berlin: Akademie Verlag., v. 6 = *Lectures on the Essence of Religion*, trans. R. Manheim, New York: Harper & Row, 1967, p. 60-61/50..